

آینه پژوهش

سال سی و پنجم، شماره اول
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۰۵

۲۰۵

دوماهنامه
آینه پژوهش

سال سی و پنجم، شماره اول
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.35, No.1 Apr - May 2024

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

205

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

- تحریر و تبدیل در نسخه‌های کهن | چاپ نوشت (۱۲) | نسخه‌شناسی
مصاحف قرآنی (۱۹) | قم در آینه شعر شیخ عبدالرزاق مسئله‌گو: «خائف
قمی» | نوشتگان (۶) | کیش غنوصی فاطمه در اسلام شیعی | سدید الدین
اعور یا خیم؟ | چند جای نام دیگر شاهنامه | ادیان عربستان در دوران پایانی
باستان | مرور انتقادی بر کتاب ولنتینا گراسو | درنگی بر چند واژه از آداب
الحرب و الشجاعة (۱) | طومار (۴): اندیشه و نقد | آینه‌های شکسته (۲) |
تعلیقاتی بر نزهة المجالس | جهانگشای خاقان، کتاب داستان نه منبع
دست اول | عهد کتاب (۴) | نکته، حاشیه، یادداشت
- دستنویسی کهن از مثنوی معنوی متعلق به کتابخانه علامه محمد قزوینی
● پیوست آینه پژوهش | ● جهم بن صفوان (م ۱۲۸هـ) و تلاش نافرجام برای فهم توحید خالص
- محمود عالی‌زاد | مجید حبیبی
مرتضی کریمی | رسول جعفریان
میرالایوب کمالی | الهامه توفیق | فرزاد
شاهین حبیب‌آبادی | آرمین شایان
احمد رضا قائم‌قلی | آیدین صوری | محمدعلی
خواجه‌نورانی | حسین میرزاقاسمی
حیدر عیوضی | سیدعلی میرزاقاسمی
حسین شایان | سید محمدحسین
محمد جویبار | سید محمدحسین
سید محمدحسین

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۱۹)

یحیی بن هبة الله حسینی در بیهق، و کتابت قرآنی برای وقف بر حرم امام رضا علیه السلام در قرن ششم

عضو فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران | مرتضی کریمی نیا

| ۹۵-۶۱ |

چکیده: عماد الدین ابومحمد یحیی بن هبة الله حسینی، از عالمان و رجال شیعه در قرن پنجم و ششم هجری و از سادات بسیار خوشنام، متمکن و دانشمند بوده، و منصب نقابت شیعیان را در منطقه بیهق بر عهده داشته است. منابع کهن او را عالم و شاعری زبردست در دو زبان فارسی و عربی دانسته‌اند و علاوه بر این وی را «صاحب القرآن» خوانده‌اند که نشان از انس و الفت او با قرآن کریم دارد. از سوی دیگر، جستجو در میان آثار وقفی کتابخانه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد که یحیی بن هبة الله حسینی، و نوه‌اش ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبة الله حسینی دو اثر مهم قرآنی را در سده ششم هجری بر آستان امام رضا (ع) وقف کرده‌اند که تاکنون شناسایی و در جایی معرفی نشده‌اند. قرآن یحیی بن هبة الله حسینی نمونه‌ای از زیباترین کتابت‌های قرآنی در ایران قرن ششم هجری است که به دست عالمی شیعی از سادات حسینی در شهر بیهق کتابت شده و در سال ۵۳۵ هجری بر حرم رضوی وقف شده است. در واقع کتاب این اثر را از آغاز، به نیت وقف بر حرم مولایش، امام رضا علیه السلام کتابت و به زیبایی تمام تزیین و تذهیب و تجلید کرده است. سایر ویژگی‌های متنی این اثر، از جمله اختلاف قرائات (و عدم تطابق با یک قرائت معین)، تبعیت از رسم املائی و قیاسی در کتابت کلمات قرآن، به‌کارگیری عدّ الّی بصری، و مانند آن، هیچ تفاوتی با قرآن نویسی اهل سنت طی این قرون در ایران مرکزی و خراسان بزرگ ندارد. دو ویژگی مهم و مختص در قرآن یحیی بن هبة الله حسینی هست: نخست آنکه وی از آغاز این ۳۰ جزء را به نیت وقف بر حرم امام رضا علیه السلام کتابت کرده و لذا در آغاز و انتهای جزوات خود، به خطی زیبا به این امر اشاره کرده است. دوم استفاده وی از عناصر تزیینی و تذهیبی زیبا و چشمگیر در جای جای نسخه است.

کلیدواژه‌ها: قرآن نویسی شیعیان، قرآن‌های ایرانی در قرن ششم، عماد الدین ابومحمد یحیی بن هبة الله حسینی، سادات آل زُبارة، شیعیان بیهق، قرآن‌های وقف شده بر آستان قدس رضوی.

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (19)

Yahyā b. Hibatullāh al-Ḥusaynī in Bayhaq: Transcribing and Endowment of a Qur'anic Manuscript at the Shrine of Imām al-Riḍā in the Sixth/Twelfth Century
Morteza Karimi-Nia

Abstract: Imād al-Dīn Abū Muhammad Yahyā b. Hibatullāh al-Ḥusaynī was a renowned Shia scholar and a well-respected, well-to-do member of the *Sāḍiā* who lived in the fifth and sixth centuries AH. He was a prominent figure in the Bayhaq region, holding the position of leadership among Shia. Ancient sources praised him as a brilliant scholar and poet in both Persian and Arabic languages, earning him the title “*Ṣāḥib al-Qur’ān*” due to his deep attachment to the Holy Qur’an. Yet, a thorough search of the Āstān Quds Library’s endowment records reveals that Yahyā ibn Hibatullāh al-Ḥusaynī and his grandson, Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Muḥammad b. Yahyā b. Hibatullāh al-Ḥusaynī, endowed two significant Qur’anic manuscripts to the Shrine of Imām al-Riḍā in the sixth century, which has hitherto remained unknown and unreported.

The Qur’an of Yahyā b. Hibatullāh Ḥusaynī is a masterpiece of Qur’anic writing in Iran during the sixth century AH, beautifully crafted by a Shia scholar from the Ḥusaynī *Sāḍiā* in Bayhaq and dedicated to the Shrine of Imām al-Riḍā in 535 AH/ 1140 AD. In fact, the scribe originally meant to create a work of art for dedication to the Shrine, and lavished it with exquisite decorative and illuminative elements throughout its entirety. The manuscript’s textual features, including its reading variants (which does not conform to a specific reading tradition), adherence to analogical orthography in writing Qur’anic words, use of the Basra system of verse counting, and similar characteristics, are consistent with Sunni Qur’anic writing in central Iran and Greater Khorasan during this period. Two distinctive features of this manuscript stand out: the scribe’s explicit intention to dedicate the work to the Shrine of Imām al-Riḍā, marked by beautiful calligraphy at the beginning and end of each part, and the use of striking decorative and illuminative elements throughout the manuscript.

Keywords: Shia Qur’anic Writing; Iranian Qur’anic Manuscripts from the Sixth Century; Yahyā b. Hibatullāh al-Ḥusaynī; *Sāḍiā* of Āli-Zubāra; Shias of Bayhaq; Endowed Qur’āns at the Shrine of Imām al-Riḍā; Āstān Quds Library.

مقدمه

شیعیان از نخستین قرون اسلامی در کنار دیگر مسلمانان به کتابت قرآن اشتغال داشته‌اند. از آنجا که تقریباً هیچ‌یک از مصاحف قرآنی به خط کوفی از سه قرن نخست، انجامه اصیل و ترقیمه واقعی کاتب خود را ندارند، به درستی نمی‌توان حکم به سنی یا شیعی بودن قطعی کاتب این نسخه‌ها کرد. اما جستجو در میان نسخه‌های قرآنی از قرن چهارم هجری به بعد نشان می‌دهد که برخی از این آثار یقیناً به دست کاتبان شیعی کتابت، تذهیب، تجلید، و یا بر اماکن مقدس وقف شده است. فی‌المثل بسیاری از نسخه‌های کتابت شده و وقف شده بر آستان حرم رضوی در مشهد، سهم عالمان و کاتبان مختلف شیعه طی قرون چهارم تا ششم هجری بوده است. از آن جمله می‌توان به قرآن‌های حمزة بن محمد بن عیسی العلوی الحسینی (کتابت شده در ۳۹۶ق)، ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی (وقف شده در ۴۰۲ق)، ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی (کتابت شده در ۴۲۱ق)، ابوالفتح صاعد بن سعید بن محمد بن موسی البراوستانی (کتابت شده در ۵۱۵ق)، دردانه بنت محمد بن علی القمی (وقف شده در ۵۳۴ق)، شیخ علی بن حسین مشرف نیشابوری (وقف شده در ۵۴۰ق)، و ابوالحسن زنگی بن محمد بن علی الجشمی (وقف شده در ۵۶۱ق)، اشاره کرد. بررسی هر یک از این نسخه‌ها می‌تواند زوایای پنهان از زندگی علمی و اجتماعی شیعیان در قرون چهارم تا ششم در ایران را پدیدار کند و نیز جوانبی مهم از تاریخ کتابت، خط و تذهیب، رسم و املاء، و قرائات متداول قرآنی در میان شیعیان و اهل سنت طی این سده‌ها در ایران را بر ما آشکار کند.

مقاله حاضر می‌کوشد تنها به معرفی یکی از این دست تلاش‌های مهم و ناشناخته قرآنی پردازد که در ایران قرن ششم هجری، به دست یکی از عالمان شیعه به نام عماد الدین ابومحمد یحیی بن هبة الله الحسینی در بیهق انجام یافته است. جستجو در میان آثار وقفی کتابخانه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد که وی و نوه‌اش، ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی دو اثر مهم قرآنی را در سده ششم هجری بر آستان امام رضا علیه السلام وقف کرده‌اند. این دو اثر مهم شیعی و

قرآنی تاکنون شناسایی و در جایی معرفی نشده‌اند. در این نوشتار کوتاه، تنها به معرفی زندگی و قرآن مهمّ یحیی بن هبة الله الحسینی می‌پردازم، و بررسی قرآن کتابت شده به دست نواده وی را به مجالی دیگر وامی‌گذارم.

یحیی بن هبة الله حسینی و خاندانش در بیهق

عماد الدین ابومحمد یحیی بن هبة الله حسینی یکی از عالمان و رجال شیعه در قرن پنجم و ششم هجری و ساکن بیهق بوده است. نسب او نشان می‌دهد که وی از سادات آل زبارة است. سادات زبارة شاخه‌ای از سادات زیدی مهاجر از طبرستان به نیشابور بودند که به تشیع امامی گرویده، و پس از آنکه نقابت را در نیشابور به سادات حسینی واگذار کرده بودند، در اوایل سده پنجم هجری عموماً به نواحی بیهق کوچ کرده بودند. نسب ایشان از طریق حسن اَفسس به امام زین العابدین علیه السلام رسیده، از این رو، از سادات حسینی به شمار می‌آیند، و به سادات اَفسسی نیز شهرت دارند.^۱ کهن‌ترین منبع حاوی اطلاعاتی راجع به سادات آل زبارة و سادات حسینی تاریخ نیشابور، اثر حاکم نیشابوری (متوفای ۴۰۵ق) بوده که متأسفانه صورت اصلی آن بر جای نمانده است. با این همه، محتوای این اثر و دیگر تواریخ محلی در اختیار نویسندگان بعدی چون ابن فُندق بیهقی در دو کتاب تاریخ بیهق و لباب الانساب، و نیز عبدالغافر فارسی در کتاب السیاق لتاریخ نیشابور بوده و از این طریق، اطلاعات باارزشی در این خصوص در اختیار ما قرار می‌گیرد.^۲

۶۳

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. برای نسب آل زبارة، نک. بیهقی، لباب الأنساب و الألقاب و الأعقاب، ۴۸۵/۲ به بعد؛ تیمی بکری، الشجرة المباركة في أنساب الطالبية، ۱۷۱-۱۷۳؛ أبوطالب المروزي، الفخري في أنساب الطالبين، ص ۸۰-۸۴؛ ابن عنبة، عمدة الطالب في أنساب آل أبي طالب، ص ۳۱۱-۳۲۰.
۲. برای شرحی کهن در این باب نک. ابوالحسن بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۲۵۴-۲۵۵؛ و برای یک گزارش مشروح معاصر در این باره، نک. «دلایل مهاجرت نقبای حسینی نیشابور (بنوزبارة) به بیهق و نقش آنان در تعمیق تشیع امامی»، هوشنگ خسروبیگی و سپیده خسروانی، در فصلنامه پژوهشنامه تاریخ اسلام، سال پنجم، شماره نوزدهم، پاییز ۱۳۹۴، ص ۵-۲۴.

منابع مختلف تاریخی و کتب انساب قدیم، نسب یحیی بن هبة الله حسینی به یکسان آورده‌اند. می‌توان دریافت که او در روزگار و سده خود بسیار شهره بوده است. ابوالحسن ابن فندق بیهقی (م ۵۶۵ق) این نسب را چنین برمی‌شمارد:

«نسب السيد الأجل جلال الدين العزيز والسيد الأجل عماد الدين يحيى، وهما ابنا السيد الأجل الزاهد ركن الدين أبي منصور هبة الله بن أبي الحسن علي بن نقيب السادة أبي جعفر محمد بن أبي علي محمد بن أبي الحسين محمد بن شيخ العترة أبي محمد يحيى بن أبي الحسين محمد بن أبي جعفر أحمد بن محمد الزبارة بن عبد الله المفقود بن الحسن المكفوف بن الحسن الأفطس بن علي الأصغر الأطهر بن زين العابدين علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب عليه السلام.»^۱

ابو اسحاق صریفینی (م ۶۴۱ق) هم در المنتخب خود، به نقل از عبدالغافر فارسی (۴۵۱-۵۲۹ق) که خود از معاصران یحیی بن هبة الله حسینی بوده است، در معرفی نسب و شخصیت یحیی می‌نویسد:

«يَحْيَى بْنُ هَبَةَ اللَّهِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبِ الرَّئِيسِ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَسَنِيُّ، مِنْ آلِ زُبَارَةَ الْبَيْهَقِيِّ، مِنْ وَجْهِ الْعَلَوِيَّةِ سُكَّانِ التَّوَّاجِي، كَبِيرٌ، فَاضِلٌ، دَيِّنٌ، عَفِيفٌ، عَاقِلٌ، شَرِيفٌ الْهَمَّةِ، عَالِي الْقَدْرِ وَالْمَنْزِلَةِ، مِنْ ذَوِي الْمُرُوَّةِ وَالنَّعْمَةِ.»^۲

توصیفات فوق نشان می‌دهد که یحیی در روزگار خود در بیهق از سادات بسیار خوشنام، متمکن، دانشمند بوده، و منصب نقابت شیعیان در این منطقه را بر عهده داشته است. نیک می‌دانیم که فرزند و نواده او نیز این منصب را بر عهده داشته‌اند، و در روزگار خویش، از بزرگان خراسان و به طور خاص، منطقه بیهق به شمار

۱. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۲۵۴. نیز نک. مصادر یادشده در پانویس نخست همین مقاله.

۲. صریفینی، المنتخب من السياق لتاریخ نيسابور، ص ۸۰۰.

می‌آمده‌اند. از سوی دیگر، می‌دانیم امین الاسلام ابوعلی طبرسی، نگارش تفسیر مشهور خود، مجمع البیان را وامدار فرزند یحیی، یعنی ابومنصور محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی (م ۵۳۲ق) دانسته،^۱ و ابوالحسن علی بن زید البیهقی، معروف به فرید خراسان و ابن فُندق (م ۵۶۵ق)، شرح خود بر نهج البلاغه موسوم به معارج نهج البلاغه را به نوه یحیی بن هبة الله، یعنی ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی (م ۵۵۳ق) اهدا، و خاطر نشان کرده که کتاب خود را برای خزانه کتب وی تألیف کرده است.^۲ همین بیهقی در آغاز کتاب دیگر خود، لباب الانساب نیز از ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی با القاب بسیار فخرآمیز یاد کرده است.^۳

یحیی در روز سه شنبه ششم رجب سال ۴۷۷ قمری متولد شد. مادرش دختر یکی از بزرگان نیشابور به نام شیخ رئیس علی بن ابی نعیم بن محمود، و پدرش ابومنصور

۱. «فقدانی علی تصمیم هذه العزیمه ما رأیت من عناية مولانا - الأمير السيد الأجل، العالم، ولي النعم، جلال الدين، ركن الاسلام، مخلص الملوك والسلاطین، سيد نقباء الشرف، تاج أمراء السادة، فخر آل رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم أبي منصور محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی، آدم الله علاه، وكبت أعداه - بهذا العلم، وصدق رغبته في معرفة هذا الفن، وقصر هممه على تحصيل حقائقه، والاحتواء على جلائله ودقائقه، والله عز اسمه المسؤول أن يحرس للإسلام والمسلمين رفيع حضرته، ويفيض على الفضل والفضلاء سجال سيادته، ويمد على العلم والعلماء إمداد سعادته، ويبقى إقباله في دولة شماء السماء لا ترتقى هضباتها، ورفعة سامية البناء لا تتبغى جنباتها، ويوفي آماله في ظلال مجد محلول طلله، مطلول حلله، وجلال فضل مزور عليه حلله، مضروب عليه كلله، ويديم جماله في غبطة رفيعة القل، وبسطة مريعة الظلل.» طبرسی، مجمع البیان، ۱/۳۴.

۲. «وخدمت بهذا الكتاب خزانه كتب الصدر الاجل السيد العالم عماد الدولة والدين، جلال الاسلام والمسلمين، ملك النقباء في العالمين، أبو الحسن علي بن محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی، فإنه جمع في الشرف بين النسب والحسب، وفي المجد بين الموروث والمكتسب، إذا اجتمعت السادة فهو نقيهم وإمامهم، وإذا ذكرت الأئمة والعلماء فهو سيدهم وهمامهم، وإذا أشير إلى أصحاب المناصب فهو صدرهم، وإذا عد أرباب المراتب فهو فخرهم؛ فأبقاه الله تعالى للسادات والعلماء صدرا ما صار الهلال بدرا.» بیهقی، معارج نهج البلاغه، ص ۶-۷.

۳. بیهقی، لباب الأنساب، ۱/۱۷۷-۱۸۰.

هبة الله بن علی (متولد ۴۳۳ قمری) خود از سادات و بزرگان خاندان آل زیارة بود.^۱ بیهقی او را سید النقباء خوانده است.^۲ تنها یک برادر به نام عزیز (۴۵۹-۵۲۷ق) داشت که او نیز از عالمان، ادیبان و شاعران روزگار خود بود.^۳ یحیی در جوانی با دختر یکی از بزرگان به نام رئیس ابوعلی الحسین بن مظفر بن محمد بن یحیی ازدواج کرد،^۴ و تنها فرزندش جلال الدین ابومنصور محمد (۴۹۹-۵۳۹ق) پس از او، رئیس سادات و نقیب بیهق بود. یحیی در سراسر عمر کوتاه خود، عالمی خوشنام، دینداری متقی، و برخوردار از ثروت و مکتب فراوان بود. بیهقی که علاوه بر خود وی،^۵ فرزند (محمد)، نوه (علی) و نبیره (عزیز) او را نیز دیده و درک کرده است، یحیی را به نقل از علی بن ابي صالح، چنین وصف می‌کند: «سید بزرگوار عمادالدین ابومحمد یحیی، سیدی کریم، دانشمندی متدین، شریف و پاک دامن، بلند نظر و الاهمت، برخوردار از ثروت و نعمت فراوان، و در عین حال، بسیار زاهد و بی رغبت به دنیا بود. وی روزگاری متمادی، از سال ۵۱۳ تا زمان وفاتش در روز دوشنبه ۱۲ ذی القعدة سال ۵۳۲ هجری در خانه خود معتکف ماند.^۶ بیهقی در ادامه از قول عبدالغافر فارسی نقل می‌کند که «یحیی آیتی از آیات زمان خود بود، و - چونان جدش ابوجعفر که در کتب تواریخ چنانش خوانده‌اند - هر فضیلتی را در نهایت کمال داشت؛ یحیی همراه و همنشین قرآن بود، و بر تمام هم‌روزگاراناش برتری داشت.»^۷ وی سپس به نقل از

۱. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۵۷-۵۸.
۲. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۰/۲.
۳. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۵۷.
۴. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۱۷/۲.
۵. در جایی می‌گوید که برخی آثار یحیی موسوم به «الهیات» را بر خود وی قرائت کرده است. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۲/۲.
۶. «قال الإمام علي بن أبي صالح في تاريخ بيهق: السيد الأجل عماد الدين أبو محمد يحيى، سيد كريم فاضل دين شريف عفيف، علي القدر والهمة والرتبة من ذي الثروة والنعمة، وله زهد وافر، وكان معتكفاً في بيته سنين كثيرة من سنة ثلاث عشر وخمسائة إلى وقت وفاته في يوم الإثنين الثاني عشر من ذي القعدة سنة اثنتا وثلاثين وخمسائة.» بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۱/۲.
۷. «وقال الإمام عين الأئمة والخطباء أبو الحسن عبد الغافر خطيب الجامع المنيعي بنيشابور في تاريخه

تاریخ بیهقی (تألیف ابوالحسن علی بن ابی صالح صالحی) می‌نویسد: «اسباب سیادت و بزرگی در حسب و نسب و فضل و ادب و ثروت و جوانمردی برای هیچ یک از سادات چونان یحیی بن هبة الله فراهم نشده است.»^۱

بر اساس گزارش و توضیحات بیهقی در دو کتاب تاریخ بیهقی، و لباب الأنساب، سلسله اجداد یحیی بن هبة الله، فرزندان و نوادگان او چنین بوده است.^۲

في مدح السيد الأجل يحيى: كان رحمه الله من آيات الزمان آية، وبلغ من أنواع الفضائل غاية، هذا صفة أبي جعفر العزيز المذكور في التواريخ والكتب، وكان صاحب القرآن، صدر أبناء الزمان. بيهقي، لباب الأنساب، ۵۲۱/۲.

۱. «وأما الإمام أبو الحسن علي بن صالح الصالح، فقد ذكر في تاريخ بيهقي، وكان حقاً أقول: لم يجتمع لأحد من كبار السادة ما اجتمع له من أسباب السيادة نسباً وحسباً وفضلاً وأدباً وثروة ومرورة وطلقاً عما بعض من مناصب الآباء والأجداد وقنوة.» بيهقي، لباب الأنساب، ۵۲۱/۲.
۲. بيهقي، تاريخ بيهقي، ص ۵۷-۵۸، ۲۵۴-۲۵۵؛ و لباب الأنساب، ۵۱۶/۲-۵۲۱.

پیوند یحیی بن هبة الله با ادبیات و قرآن کریم

یحیی بن هبة الله دانشمندی ادیب و مأنوس با قرآن بوده است. این امر از وصف‌هایی که معاصران وی چون عبدالغافر فارسی و بیهقی آورده‌اند، نیک پیداست. بیهقی در تاریخ بیهق گوید که «او را شعر تازی و پارسی بسیار است»^۱ و در جایی دیگر، یحیی و برادرش، العزیز را «ذواللسانین» می‌خواند که در هر دو زبان فارسی و عربی شعر نیکو می‌سرودند، و تصریح می‌کند که «شعر بدیشان شرف یابد، نه ایشان به شعر»^۲. همو در کتاب دیگرش، لباب الأنساب می‌گوید که عبدالغافر فارسی علاوه بر ذکر فضائل و مناقب علمی یحیی بن هبة الله، بخش زیادی از اشعار وی را در کتاب تاریخش (:السیاق لتاریخ نيسابور) آورده است.^۳ بیهقی اما خود تنها به ذکر قصیده‌ای از یحیی در مدح وزیر مقتدر سلجوقی، خواجه نظام الملک طوسی (۴۰۸-۴۸۵ ق) بسنده می‌کند.^۴ با این همه، اطلاعی دقیق از آثار و رسائل یحیی بن هبة الله در دست نیست. بیهقی علاوه بر قصائد یحیی، از دو اثر دیگرش یاد می‌کند: نخست برخی از رساله‌های یحیی موسوم به «الهیات» و می‌گوید آن‌ها را بر خود وی قرائت کرده و چنانچه ابوحیان [توحیدی] آنها را می‌دید، بر آنها سجده می‌کرد، و دوم مجموعه‌ای از ادعیه و مناجات‌های وی که فرشتگان آسمان هم بدان‌ها گوش فرا می‌دهند.^۵

در این میان، وصف پیشگفته عبدالغافر فارسی از یحیی بن هبة الله نکته‌ای افزون دارد که یادکرد آن در این مقام بسیار مناسب می‌نماید. عبدالغافر، یحیی را «صاحب

۶۸

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۵۷.

۲. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۲۵۵ و ۲۶۲.

۳. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۱/۲.

۴. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۲/۲-۵۲۳.

۵. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۲/۲. ابن الفوطی (۶۴۲-۷۲۳ ق) نیز سه بیت از وی نقل می‌کند (مجمع الآداب فی معجم الألقاب، ۱۹۳/۲) که برخی از آنها را بعدها صفدی (۶۹۶-۷۶۴ ق) در الوافی بالوفیات (۲۲۲/۲۱) به أبو الحسن البصري الکاتب، علي بن علي بن نصر بن سعد بن محمد البصري نسبت می‌دهد.

القرآن» به معنای همراه و مُصاحب قرآن خوانده است.^۱ این امر ما را با کتابت نسخه‌ای بسیار زیبا از قرآن به دست یحیی بن هبة الله حسینی، و وقف آن بر حرم مولایش، امام رضا علیه السلام پیوند می‌زند که در ادامه به معرفی آن می‌پردازم. مع‌ذلک من خود در میان منابع شناخته شده قدیم و جدید اشارتی نیافته‌ام که کتابت قرآن را به این نقیب سادات در بیهق نسبت دهد. دور نیست بپنداریم که وی این اثر را در سال‌های پایانی عمر خویش که در خانه معتکف گشته بود، به انجام رسانده است. با آنکه یحیی بن هبة الله از آغاز قصد وقف این اثر را بر حرم رضوی داشته، ظاهراً خود موفق بدان نشده، و وقف‌نامه قرآن سه سال پس از وفاتش، یعنی در سال ۵۳۵ هجری بر روی برخی از اجزای قرآن نوشته شده است (ادامه را ببینید). خوشبختانه بخش‌های زیادی از این قرآن سی پاره اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی بر جای مانده است که ما را با یکی از مقاطع مهم قرآن نویسی شیعیان در سده ششم هجری آشنا می‌سازد.

وفات و مدفن یحیی بن هبة الله حسینی

امروزه در مرکز شهر سبزوار، بقعه و امامزاده‌ای معروف به «امامزاده یحیی» مورد توجه و احترام مردم شهر و زائران شیعه است.^۲ معروف است که این مکان، مدفن یحیی بن موسی، برادر امام رضا علیه السلام است. برخی دیگر نیز آن جا را مزار یحیی بن زید بن علی علیه السلام (شهادت: ۱۲۵ق) می‌دانند. این هر دو نظر نامقبول می‌نماید. نخست آنکه امام کاظم علیه السلام، به احتمال قریب به یقین، فرزندی به نام یحیی نداشته است،^۳ و هیچ‌از مورخان و عالمان انساب در قدیم به وجود قبر فرزند امام علیه السلام در این نقطه اشاره نکرده‌اند. دوم آنکه چنانچه قبر یحیی بن زید در این

۱. «وقال الإمام عين الأئمة والخطباء أبو الحسن عبد الغافر... في مدح السيد الأجل يحيى: ... وكان صاحب القرآن.» بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۱/۲.

۲. برای وصف بنای امامزاده یحیی، نک. عبد الحمید مولوی، آثار باستانی خراسان، ص ۴۱۰-۴۱۵.

۳. شیخ مفید، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، ۲۴۴/۲.

منطقه بود، دست کم در منابع قرن چهارم به بعد که سادات و شیعیان بسیار ساکن این منطقه بوده‌اند، به سبب اهمیت مزار یحیی بن زید در بیهق، ذکری از آن در منابع تاریخی و جغرافیایی به میان می‌آید. افزون بر این، وجود قبر یحیی بن زید بن علی، یا دفن فرزند بلافصل امام کاظم علیه السلام در سبزوار، باید سبب شکل‌گیری حلقه‌ای از زیدیان، سادات و موالیان اهل بیت در سبزوار می‌شد؛ اما تا پایان سده چهارم هجری، و مهاجرت سادات آل زبارة از نیشابور به بیهق (در پی اختلاف با سادات حسنی در نیشابور) چنین نشده است.

سخنان مورخان قدیم گواهی می‌دهد که تا پایان سده چهارم هجری، سادات در ناحیه بیهق، و از جمله شهر سبزوار حضور نداشتند؛ و این گواهی با وجود مدفن یکی از فرزندان بلافصل امام علیه السلام در این منطقه منافات دارد. بیهقی می‌نویسد: «درین ناحیت سادات متوطن نبوده‌اند و بیشتر از نیشابور و غیر آن با این ناحیت انتقال کرده‌اند، و اول علوی که با این ناحیت انتقال کرد السید الزاهد ابوالحسن محمد بن ابی منصور ظفر بن محمد بن احمد زبارة الغازی بود، و او را پلاس پوش گفتندی که پلاس داشتی و او در نواحی مزینان متوطن شد و او را دو پسر بود: ابوسعید زید و ابوعلی احمد، و ازیشان اولاد و اعقاب بودند سادات علما صلحا، معیشت از مال مشروع ساختندی و با سلاطین و اموال ایشان هیچ گستاخی نکردی.»^۱ و در ادامه، ضمن اشاره به جدّ اعلای یحیی بن هبة الله، می‌گوید: «... به این ناحیت انتقال کرد در وقتی که نقابت نیشابور از پدرش سید اجل ابوعلی به برادر سید اجل ابوالحسن المحدث اوفتاد که جدّ نقبای نیشابور بود فی شهر سنة خمس و تسعین و ثلاثمائة.»^۲

اکنون با نفی دو احتمال بالا، می‌توان دریافت که این مزار و بقعه پس از سده ششم هجری برای تکریم و بزرگداشت یکی از عالمان و سادات معروف از نسل ائمه علیهم السلام ساخته شده است. پیشتر آوردیم که یحیی بن هبة الله حسینی در روزگار خود

۱. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۵۴.

۲. بیهقی، تاریخ بیهق، ص ۵۵.

از جایگاه اجتماعی بسیار بالایی برخوردار بوده است. فرزند وی و نوادگان او نیز از منصب نقابت در بیهق برخوردار و مورد احترام عالمان و سادات در منطقه بیهق بودند. توصیفات رشک برانگیز بیهقی درباره یحیی و خاندان وی، و نیز احترام عالمانی چون طبرسی، صاحب تفسیر مجمع البیان به این خاندان، نشان دهنده بلندی جایگاه اجتماعی یحیی بن هبة الله حسینی، حتی پس از وفاتش در سال ۵۳۲ هجری است. لذا می‌توان به احتمال قریب به یقین گفت مزاری که اکنون به نام امامزاده یحیی در سبزوار شناخته می‌شود، مدفن این سید والامقام، عالم و زاهد، از نسل امام حسین علیه السلام است.^۱

قرآن سی پاره یحیی بن هبة الله حسینی

نام یحیی بن هبة الله الحسینی در آغاز برخی اجزای قرآنی وقف شده در سال ۵۳۵ هجری بر حرم امام رضا علیه السلام به چشم می‌خورد. در واقع یحیی بن هبة الله قرآن خود را در ۳۰ جزء مجزا کتابت کرده، هر بخش را به صورت جداگانه تجلید کرده، و کاتب در آغاز یا پایان بیشتر اجزای قرآن، نام خود را به عنوان کاتب، مذهب و واقف نسخه ذکر کرده است. متن قرآن به خط نسخ اولیه (مخلوط به ثلث) کتابت شده است. این دستخط را باید یکی از نمونه‌های نسخ نویسی ایرانی از اواخر سده پنجم هجری دانست که دیگر نظائر آن نیز در مجموعه قرآن‌های باقی مانده در کتابخانه آستان قدس رضوی فراوان است.^۲ در زیر حروف راء، دال، صاد، و طاء، نقطه‌ای قرار گرفته تا آنها را از حروف مشابه زاء، ذال، ضاد و ظاء متمایز کند،

۱. این نکته را نخستین بار، شادروان عبدالحمید مولوی در کتاب آثار باستانی خراسان، ص ۴۱۶-۴۲۳ مطرح کرده، و شواهد و قرائن مختلفی در تأیید آن آورده است. سخن من در این بخش ناظر به حدس قوی او، و در تأیید شواهد اوست.

۲. متأسفانه این آثار تاکنون در میان پژوهش‌گران تاریخ خوشنویسی ایرانی و اسلامی مورد مطالعه و پژوهش جدی قرار نگرفته، و حتی بسیاری از آن‌ها شناخته و معرفی نشده‌اند. توجه به این آثار و تحلیل علمی آنها، می‌تواند گوشه‌هایی ناشناخته از تاریخ نسخ نویسی ایرانی به ویژه در خراسان بزرگ را آشکار کند.

و در زیر حرف سین سه نقطه برای تمایز آن از شین رسم شده است. این روش در کتابت قرآن‌های ایرانی از اواخر قرن سوم هجری متداول بوده است. تمامی کلمات و حروف به روش جدید و امروزی (موسوم به روش خلیل بن احمد) اعراب گذاری کامل یافته‌اند.

اندازهٔ اوراق حدوداً ۱۹.۵×۱۶ سانتی متر، و اندازهٔ مسطح یا سطح مکتوب قرآن ۱۰.۵×۸.۵ سانتی متر است. هر صفحه از قرآن حاوی پنج سطر است. حدس من این است که هر یک از این جزوات قرآنی مشتمل بر حدود پنجاه برگ یا یکصد صفحه بوده است. با این همه، از اجزای سی گانهٔ قرآن یحیی بن هبة الله حسینی، تنها بیست جزء آن به صورت کامل یا ناقص (گاه در حد دو سه برگ) باقی مانده است. این اجزاء و شمارهٔ نسخهٔ آنها در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی عبارتند از: جزء ۳ و ۴ (شمارهٔ ۲۱۶)؛ جزء ۶ (شمارهٔ ۲۱۷)؛ جزء ۷ (۴۳۴۵)؛ جزء ۸ (شمارهٔ ۱۲۳۹۸)؛ جزء ۹ (شمارهٔ ۱۲۳۹۹)؛ جزء ۱۰ (شمارهٔ ۱۲۴۰۱)؛ جزء ۱۲ (شمارهٔ ۱۲۲۲۵)؛ جزء ۱۳ (شمارهٔ ۲۱۸)؛ جزء ۱۴ (شمارهٔ ۴۲۴۰)؛ جزء ۱۶ (شمارهٔ ۲۰۵)؛ جزء ۱۷ (شمارهٔ ۴۲۴۱)؛ جزء ۱۸ (شمارهٔ ۲۲۰)؛ جزء ۱۹ (شمارهٔ ۱۲۴۰۲)؛ جزء ۲۰ (شمارهٔ ۱۹۹)؛ جزء ۲۲ (شمارهٔ ۱۲۲۲۴)؛ جزء ۲۵ (شمارهٔ ۲۱۴)؛ جزء ۲۶ (شمارهٔ ۱۲۴۰۴)؛ جزء ۲۸ (شمارهٔ ۱۲۴۰۵).

یحیی بن هبة الله حسینی اجزای مختلف قرآن خود را به خط نسخی کهن و زیبا (مخلوط به ثلث) کتابت کرده، اما لفظ جلالهٔ «الله» و «لله» همواره درشت‌تر با قلم زرّین و خط ثلث کتابت، و اطراف آن با رنگ شنگرف دورگیری کرده است. کاتب در نوشتن بسمله آغازین در ابتدای سوره‌ها نیز از همین قلم و همین رنگ بهره برده است. همچنین آیات آغازین و پایانی هر جزء قرآنی در دو صفحهٔ آغازین، و خاتمهٔ هر جزء قرآنی به قلم زرّین و خط ثلث است. سرسوره‌ها به خط کوفی (و گاه به خط ثلث) و به زر، حاوی نام سوره و تعداد آیات آن سوره، درون یک قاب مستطیلی کتابت شده است. معمولاً در ترنجی که در حاشیهٔ متصل به این قاب ترسیم شده، عبارت مکیه یا مدنیه را (در اشاره به مکی یا مدنی بودن سوره) به قلم کوفی، و گاه قلم ثلث نوشته‌اند.

کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی شماره ۲۲۰، کتابت یحیی بن هبة الله حسینی؛ آغاز سوره نور

۷۳

آینه پژوهش | ۲۵۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی شماره ۲۱۷، کتابت یحیی بن هبة الله حسینی؛ آغاز سوره مائدة

3161

کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی شماره ۱۲۴۰۲، کتابت محیی بن هبة الله حسینی؛ آغاز سوره نمل

۷۴

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

3161

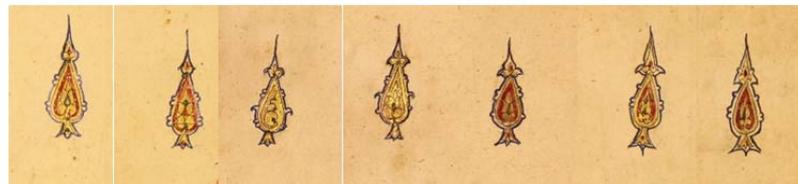
کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی شماره ۱۲۴۰۲، کتابت محیی بن هبة الله حسینی؛ آیات نمل، ۱۴۵-۱۵۵

فواصل پایان آیات؛ نشان‌های وقف

در پایان تک تک آیات، یک گل‌آیه زَرّین شش پر رسم شده و اطراف آن با نقاطی قرمز رنگ تزیین شده است. چنانچه در ادامه خواهیم دید، تعیین فواصل یا پایان آیات، بر اساس نظام عدّ الّای بصری انجام گرفته است. کاتب علاوه بر مشخص کردن انتهای تک تک آیات قرآن، برای اشاره به جایگاه‌های وقف در آیات قرآن، از نشانی ساده به صورت دایره‌ای کوچک و توخالی نیز بهره گرفته است. این نشانی است که دست کم از میانه سده چهارم هجری در ری، خراسان و در شهرهایی چون نیشابور در میان کاتبان و مُعربان قرآن رایج بوده، و در مصحف مشهد رضوی (حاوی دو نسخه قرآنی ش ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی) نیز به کار رفته است.^۱

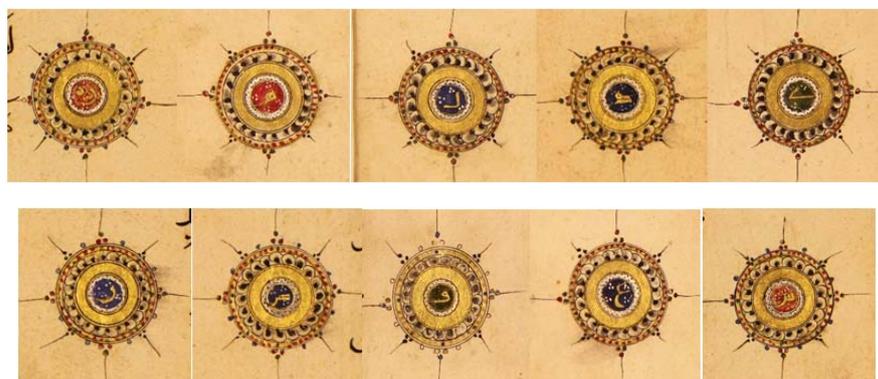
تخمیس و تعشیر

متن قرآن در پنج سطر در میان اوراق به خط نسخ مرکب با ثلث کتابت شده، و کاتب حاشیه نسبتاً زیادی را در اطراف متن خالی گذاشته است. این امر دست او را در رسم علامت‌های تزیینی خمس و عشر، سجده و مانند آن در حاشیه برگه‌ها باز گذاشته است. هر دسته پنج‌تایی آیات در حاشیه برگه با ترسیم علامت تخمیس (به صورت قندیلی) معین شده و پایان هر ده آیه نیز با رسم یک شمسّه زیبا در حاشیه قرآن مشخص شده است که آن را اصطلاحاً تعشیر می‌نامیم. درون این شمسّه یکی از حروف الفبا با خط کوفی نوشته شده که اشاره به شماره دهگان آیه بر اساس حساب ابجد دارد (ی: ۱۰/ک: ۲۰/ل: ۳۰/م: ۴۰/ن: ۵۰/...).

نشان تخمیس در جاهای مختلف قرآن مجید بن هبة الله حسینی

۱. برای تفصیل بیشتر نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۳۱.

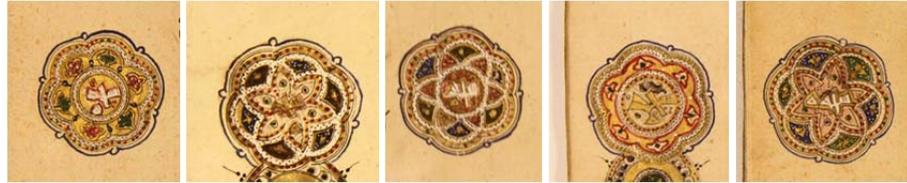
نشان تعشیر در مواضع مختلف قرآن یحیی بن هبة الله حسینی

دیگر نشان‌ها در حاشیه نسخه

به جز نشان گل آیه، و تخمیس و تعشیر، چند علامت دیگر نیز با اشکال مختلف هندسی و رنگ‌های متنوع در اطراف متن قرآن ترسیم شده است که اغلب آنها به تقسیمات مختلف قرآنی اشاره دارد.

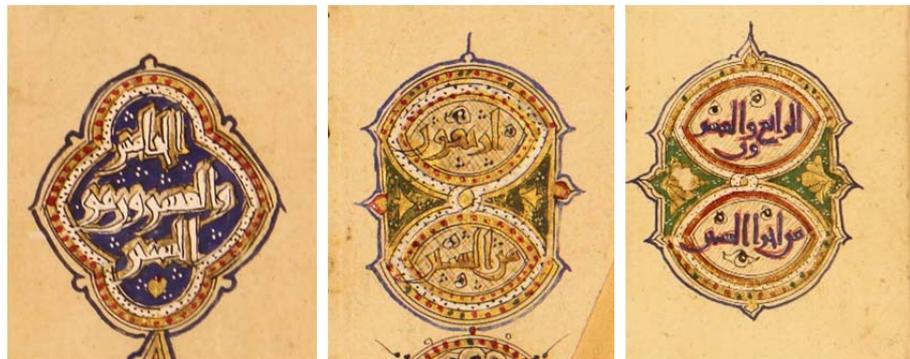
نخست نشان سجده واجب یا مستحب است که برای آن، شمس‌ای بزرگ‌تر از علامت تعشیر، با دایره‌هایی تو بر تو و رنگارنگ ترسیم شده است. نشان‌های سجده غالباً در این نسخه‌ها درشت‌تر و از تنوع بیشتری در رنگ و اشکال هندسی برخوردار است. گفتنی است در فاصله سده‌های چهارم تا هشتم هجری در بسیاری از مصاحف کتابت شده در منطقه عراق، ایران مرکزی و خراسان بزرگ، برای تعیین مواضع سجده، از الگوی هندسی ستاره داود (شش ضلعی) به صورت دو مثلث در هم رفته استفاده شده است که همین ترکیب تصویری را به صورت تحول یافته در قرآن یحیی بن هبة الله حسینی می‌توان دید.^۱

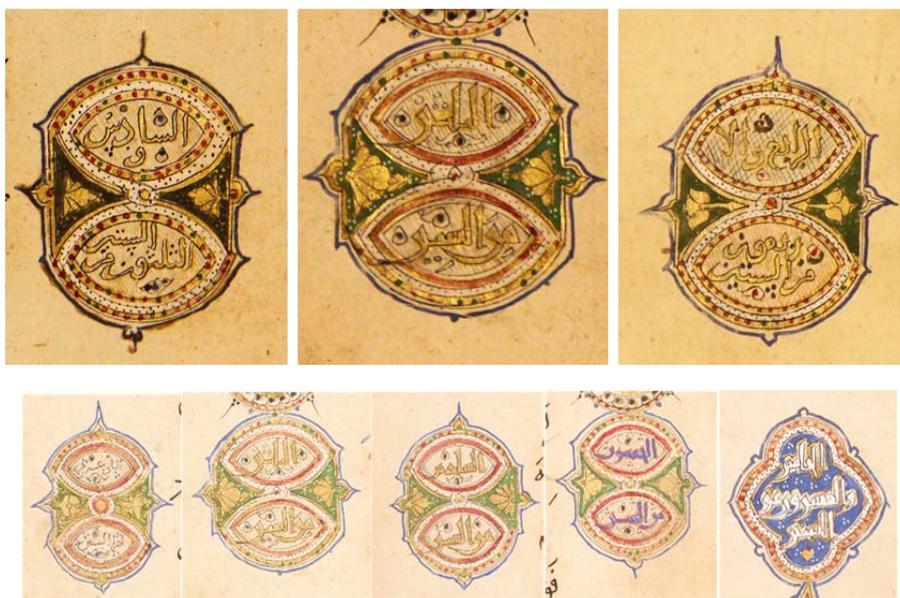
۱. برای یک نمونه دیگر در قرآن ابوجعفر موسوی، نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۴۳۹، تصویر ۹.

- نشان سجده در پایان رعد، ۱۵ (جزوه ش ۲۱۸)
- نشان سجده در پایان نحل، ۴۹ (جزوه ش ۴۲۴۰)
- نشان سجده در پایان حج، ۱۸ (جزوه ش ۴۲۴۱)
- نشان سجده در پایان فرقان، ۶۰ (جزوه ش ۱۲۴۰۲)
- نشان سجده در پایان مریم، ۵۸ (جزوه ش ۲۰۵)

دوم اشاره به پایان تقسیم بندی اجزای شصت تایی قرآن است. مثلاً بعد از عبارت «فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ» (نحل، ۳۵)، می‌نویسد: الخامس والعشرون من السّتين (جزوه قرآنی ش ۴۲۴۰)، و در پایان عبارت «بَلْ هُوَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (سبأ، ۲۷)، می‌نویسد: الرابع والأربعون من السّتين (جزوه قرآنی ش ۱۲۲۲۴)، و در پایان عبارت «وَالْمُسْتَعْفِرِينَ بِالْأَشْحَارِ» (آل عمران، ۱۷)، می‌نویسد: السادس من السّتين (جزوه قرآنی ۲۱۶)، و در پایان عبارت «إِنْ كَانَ مِنَ الصّادِقِينَ» (نور، ۹)، می‌نویسد: السادس والثلاثون من السّتين (جزوه قرآنی ۲۲۰)، و بعد از عبارت «إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظّالِمِينَ» (قصص، ۵۰) می‌نویسد: اربعون من السّتين (جزوه قرآنی ۱۹۹).

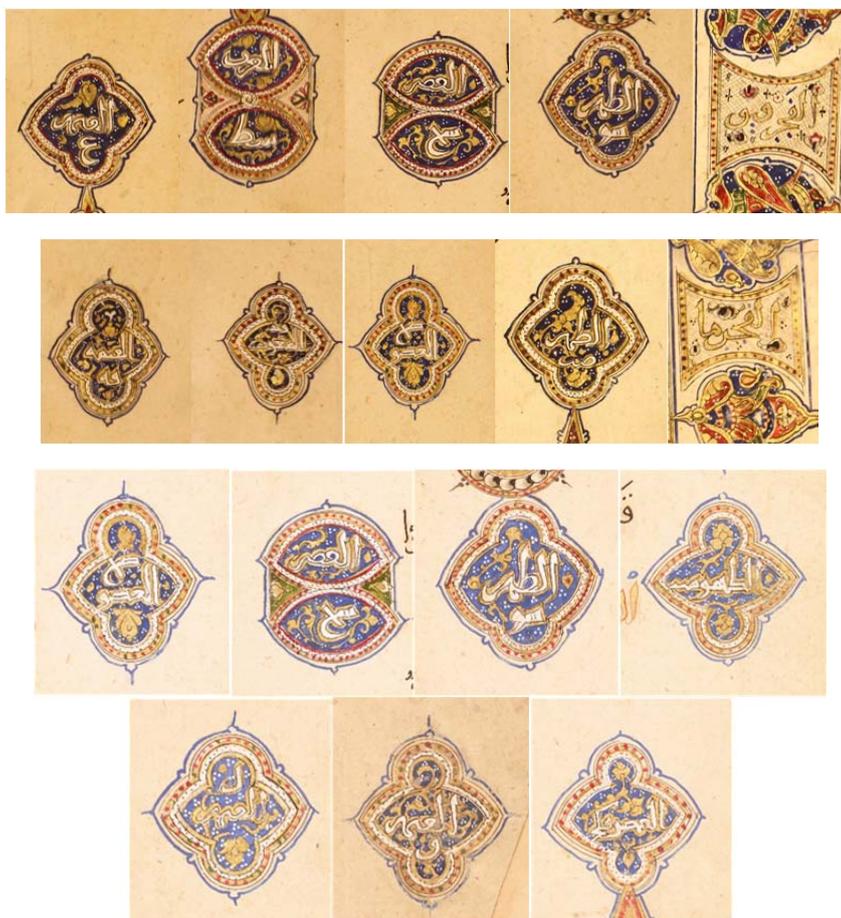

اشاره به تقسیم‌بندی شصت پاره قرآن در بخش‌های مختلف قرآن مجید بن هبة الله

سوم اشاره به تقسیم بندی قرائت قرآن در صبح، ظهر، عصر، مغرب و عشاء است. برای این امر، کاتب و مذهب نسخه، هر یک از اجزای سی گانه قرآن خود را به پنج قسمت مساوی تقسیم کرده است. در آغاز جزء کلمة الفجر نوشته که اشاره به قرائت آن قسمت در هنگام نماز صبح است. به همین صورت در آغاز یک پنجم دوم، کلمة الظهر، در آغاز یک پنجم سوم، کلمة العصر، در آغاز یک پنجم چهارم، کلمة المغرب، و در آغاز یک پنجم پایانی، کلمة العتمة (معادل با عشاء) را در حاشیه برگه و در درون قابی رنگی کتابت کرده است.

۱. عتم به معنای سیاهی شب است، و به ثلث نخستین شبانگاه از هنگام زوال حمرة مشرقیه گفته می‌شود. در منابع کهن اهل سنت، از جمله در روایات مختلف منقول در المصنف ابن ابي شيبة، تحقيق كمال يوسف الحوت، ۷۸/۲، مسند أحمد بن حنبل، چاپ مؤسسة الرسالة، ۴۴/۱۲، و جامع البيان طبري، تحقيق عبدالله بن عبدالمحسن التركي، ۶۱۱/۱۸، صلاة العتمة به معنای صلاة العشاء به کار رفته است. با این حال در برخی روایات نبوی از به کارگیری این واژه برای نماز عشاء نهی شده و استعمال آن به اعراب بادیه نسبت داده شده است. برای نمونه، نک. سنن ابن ماجه (تصحیح محمد فؤاد عبدالباقي)، ۲۳۰/۱؛ سنن أبي داود (تصحیح محیی الدین عبد الحمید) ۲۹۶/۴.

نشان‌های مختلف تقسیم اجزای قرآنی برای قرائت در پنج وقت نماز (الفجر/الظهر/العصر/المغرب/العتمة)

چهارم اشاره به تقسیم بندی هفتگانه (هفت سُبُع) و چهارده‌گانه (هفت نیم سُبُع) است. این از قدیم‌ترین تقسیم بندی‌های قرآنی است که از آغاز تا قرن‌ها در حاشیه نسخه‌های قرآنی ذکر می‌شده است. بر این اساس، کل قرآن به هفت بخش مساوی تقسیم شده و هر بخش، یک سُبُع نام گرفته است. در برخی از مصاحف، هر سُبُع خود به دو قسمت تقسیم شده و لذا، مجموع قرآن به چهارده پاره مساوی تقسیم شده است. در قرآن یحیی بن هبة الله حسینی که در ۳۰ جزء مجزا کتابت و تجلید شده، این مواضع چهارده‌گانه نیز معین شده، و برای هر یک، عبارتی چون السبُع

الأول، السبع الثانی، ... و نیز هفت بار تعبیر «نصف سبع» درون قابی در حاشیه ترسیم شده است.

نشان‌های مختلف برای اشاره به تقسیم بندی هفتگانه (سبع) و چهارده‌گانه (نصف سبع) قرآن

پنجم اشاره به دیگر تقسیمات قرآنی، مانند تقسیم کل قرآن به سه، چهار، پنج، شش، هشت، نه، و ده بخش مساوی است. این امر نیز در نمونه‌های متعددی از مصاحف کوفی و غیر کوفی طی قرون سوم تا هفتم هجری متداول بوده است.^۱ از آنجا که برگ‌های زیادی از اجزای قرآن یحیی بن هبة الله حسینی اکنون بر جای مانده است، نمی‌توان تمام این بخش‌بندی‌ها را در اوراق کنونی یافت، اما نمونه‌هایی از آنها، از قبیل تقسیم قرآن به شش و ده قسمت بر جای مانده است که این گمان را تقویت می‌کند که کاتب در حاشیه صفحات قرآن خود، احتمالاً به برخی از این تقسیمات نیز اشاره کرده بوده است.

۱. از جمله در قرآن کوفی شماره ۴۲۵۱ در موزه ملی ایران، قرآن کوفی به شماره ۲۰۲۶ در موزه ملی کاشان، و با کمی تفاوت در نسخه ۱۶ کتابخانه نورعثمانیه (موسوم به قرآن پالمو). برای شماری از گزارش‌های کهن در این باره، نک. ابوبکر بن ابي داود السجستاني، کتاب المصاحف، ص ۲۷۷-۲۹۱.

العشر الثالث: پایان انعام، ۸۱ (در جزوه قرآنی ۴۳۴۵)، کتابت یحیی بن هبة الله
السدس السادس: پایان جاثیه، ۳۲ (در جزوه قرآنی ۲۱۴)، کتابت یحیی بن هبة الله

الواح مزدوج آغازین و پایانی

صفحات آغازین و پایانی هر یک از اجزای سی گانه این قرآن با لوح‌هایی مزدوج، حاوی خطوطی کوفی، نسخ و ثلث و آیاتی از قرآنی یا اشاراتی به اسماء الهی، و نیز تصریح به کتابت نسخه به خامه یحیی بن هبة الله، وقف نسخه از سوی یحیی بن هبة الله بر آستان مولایش امام علی بن موسی الرضا است. در آغاز هر بخش نخست دو لوح زرین در برابر هم ترسیم شده که در آن، علاوه بر ترسیم اشکال مختلف تزئینی، برخی آیات قرآنی، جملات مذهبی، شمارش تعداد کلمات، آیات و حروف قرآنی، و نیز گاه اشاراتی به نام و کاتب نسخه و وقف او بر حرم رضوی ذکر شده است. فی المثل در دو لوح آغازین جزوه شماره ۴۲۴۰ (حاوی جزء چهاردهم قرآن)، عبارت بسمله با خط ثلث در وسط، و آیه پایانی سوره بقره با خط کوفی در قاب پیرامونی نوشته شده است. در دو لوح آغازین جزوه شماره ۴۲۴۵ (حاوی جزء هفتم قرآن)، دو جمله «العزة لله» و «القدرة لله» با خط کوفی در وسط، و آیات ۴۵-۴۷ سوره احزاب با خط ثلث در قاب پیرامونی نوشته شده است. گفتنی است تصاویر، اشکال هندسی، رنگ‌ها و نوشته‌های هیچ یک از الواح آغازین و پایانی در هر یک از اجزای باقی مانده قرآن یحیی بن هبة الله، با لوح‌های آغازین و پایانی دیگر اجزاء، مطابقت ندارد. به همین سان، در دو لوح آغازین جزوه شماره ۱۲۳۹۹ (حاوی جزء نهم قرآن)، عبارت «وقف علی المشهد المقدس الرضوی» با خط ثلث در وسط آمده است و در

قاب پیرامونی به خط ثلث و قلم زر چنین نوشته شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم كتب هذا الجزء يحيى الحسيني و ذهبه خدمة لخزانه مولاه على بن موسى الرضا صلوات الله عليه و على آباءه الطيبين الطاهرين الأخيار الأبرار اللهم اغفر لكاتبه».

۸۲

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

دو لوح مزدوج در آغاز جزوه قرآنی ش ۴۳۴۵؛ آستان قدس رضوی، قرآن مجید بن هبة الله حسینی

دو لوح مزدوج در آغاز جزوه قرآنی ش ۱۲۳۹۹؛ آستان قدس رضوی، قرآن مجید بن هبة الله حسینی

پس از این دو لوح آغازین، در برگ بعدی نیز دو لوح مزدوج و متقابل دیگر ترسیم شده که در بالای آن، نام سوره، تعداد آیات سوره، شماره جزء از میان اجزاء سی گانه ذکر شده و در حاشیه به برخی اسماء الهی و اوقات تلاوت قرآن در صبحگاهان (با تعبیر "الفجر") اشاره شده است. در این دو صفحه متقابل، نخستین آیات هر جزء قرآن با قلم زرین و با خط ثلث کتابت شده است. در دو صفحه پایانی در هر یک از جزوات قرآنی یحیی بن هبة الله، قابی مستطیلی رسم شده که آیات پایانی آن جزء در وسط نوشته شده و در بالا و پایین آن، به شماره جزوه در تقسیم بندی ۶۰ تایی، همراه با نام کاتب و واقف نسخه به خط ثلث اشاره شده است. مثلاً در انتهای جزوه شماره ۴۲۴۰ (حاوی جزء چهاردهم قرآن)، در بالای برگه به خط کوفی و به زر چنین آمده است: «آخر جزء الرابع عشر من اجزاء الثلثین/ آخر جزء الثامن والعشرين من الستین»، و در پایین برگه به خط ثلث و زر نوشته شده است: «وقف هذا الجزء یحیی بن هبة الله علی مشهد مولاہ علی بن موسی علیه السلام». گفتنی است در بیشتر اجزای باقی مانده از قرآن یحیی بن هبة الله، اوراق آغازین و پایانی نسخه‌ها آسیب دیده یا مفقودند.

۸۳

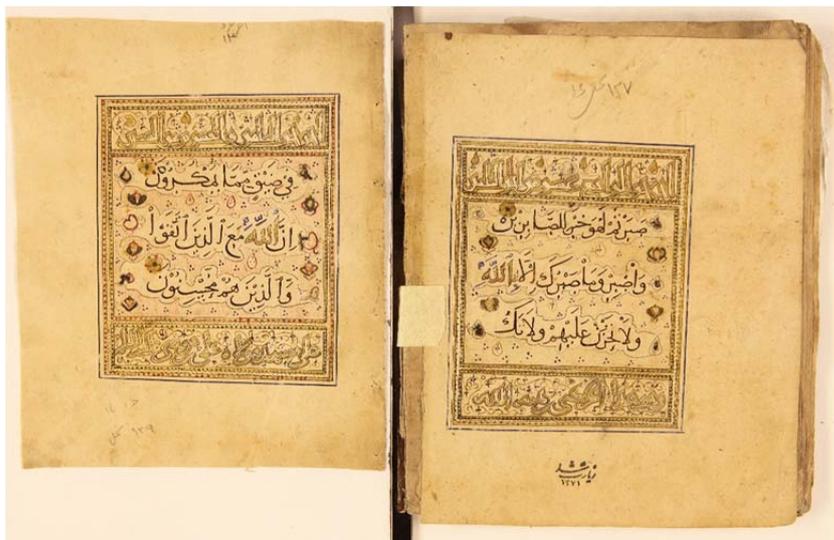
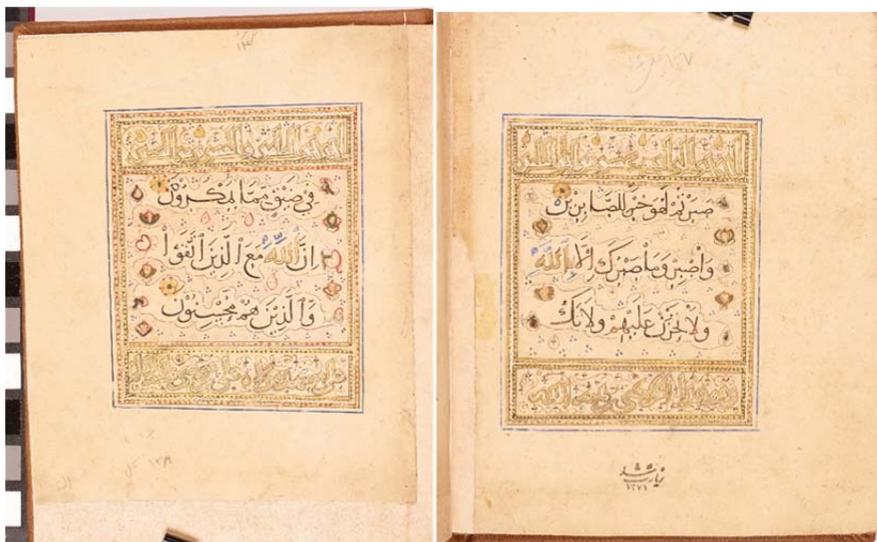
آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

آغاز جزء هجدهم قرآن (سوره مؤمنون) در ابتدای جزوه ش ۲۲۰؛ آستان قدس رضوی، قرآن یحیی بن هبة الله حسینی

۸۴

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

پایان جزء چهاردهم قرآن (سوره نحل) در انتهای جزوه ش ۴۲۴۰؛ آستان قدس رضوی، قرآن مجید بن هبة الله حسینی
«وقف هذا الجزء مجید بن هبة الله على مشهد مولاه على بن موسى عليه السلام»

وقف نامه

کاتب و مذهب نسخه از آغاز قصد تدوین این اثر و وقف آن بر آستان مقدس امام رضا علیه السلام را داشته است. لذا خود در ابتدا و پایان برخی از اجزای این قرآن، با

قلم ثلث یا کوفی، به کتابت و وقف آن بر حرم مقدس رضوی اشاره کرده است. با این همه، پس از درگذشت وی، یکی از نزدیکان وی (احتمالاً فرزند دانشمند وی، و نقیب شیعیان بیهق، ابومنصور محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی) در سال ۵۳۵ هجری متنی را در آغاز تک تک اجزای سی گانه این قرآن نوشته است. از میان بیست جزء باقی مانده از این قرآن، این وقف نامه اکنون تنها در آغاز دو جزء ۷ و ۱۴ (به شماره‌های ۴۳۴۵ و ۴۲۴۰) برجا مانده است. متن وقف نامه در آغاز جزوه ش ۴۳۴۵ چنین است:

وقف هذا الجزو من المصحف وهو السابع من الثلثین | السيد الأجل الزاهد السعيد عماد الدين شمس الاسلام | جمال الحرمين أبو محمد يحيى بن هبة الله الحسيني قدس الله روحه | على المشهد المقدس الرضوي على ساكنه السلم وفقاً صحيحاً مستبلاً | لا يباع ولا يوهب ولا يورث إلى أن يرث الله الأرض ومن عليها | وهو خير الوارثين؛ تقبل الله ذلك منه وكتب في أواخر شهر ربيع الأول سنة خمس وثلثين وخمس مائة

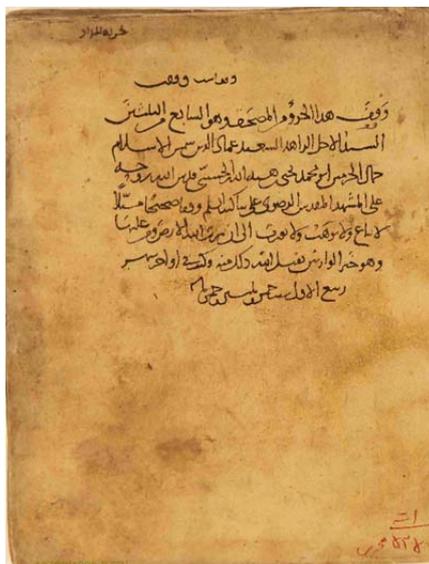
نیک می‌دانیم که یحیی در روز دوشنبه ۱۲ ذی القعدة سال ۵۳۲ هجری در بیهق درگذشته است.^۱ تعبیر «قدس الله روحه» در متن وقف نامه، نشان می‌دهد این متن در زمانی پس از درگذشت کاتب و واقف قرآن (یحیی بن هبة الله) نوشته شده است. لازم به ذکر است ابن فندق بیهقی نیز در باب الأنساب، تعبیر «جمال الحرمين» را در شمار القاب یحیی بن هبة الله به کار برده است: «الأمير السيد الأجل الأعز جلال الدين ركن الإسلام العزيز بن جلال الإسلام والمسلمين عماد الدولة والدين ملك النقباء في العالمين افتخار الشرق أبي الحسن علي بن جلال الدين محمد بن السيد الأجل عماد الدين جمال الحرمين».^۲

۱. بیهقی، لباب الأنساب، ۵۲۱/۲.

۲. بیهقی، لباب الأنساب، ص ۵۱۶/۲.

وقف نامه در آغاز جزء ۱۴ (جزوه ش ۴۲۴)

وقف نامه در آغاز جزء ۷ (جزوه ش ۴۳۴۵)

تعدد قرائات قرآنی

همچون تمامی نسخه‌های برجای مانده از قرون نخست، قرآن یحیی بن هبة الله حسینی نیز مطابقت با قرائت امروزی (روایت حفص از قرائت عاصم) ندارد. در عموم نسخه‌های قرآنی برجای مانده تا قرن پنجم و ششم هجری، کاتبان ترکیبی از قرائات منتخب (موسوم به اختیار القراءة) را در متن قرآن خود ثبت و ضبط کرده‌اند. نسخه یحیی بن هبة الله نیز از این قاعده مستثنا نیست. با این همه، وی در مورد هر کلمه محل اختلاف، با رنگ مشکی (رنگ اصلی زمینه) به یک قرائت منتخب اشاره کرده - که لزوماً مطابق با حفص از عاصم نیست - و در کنار آن، با رنگ قرمز به قرائت منتخب دوم اشاره کرده است. در جاهای متعدد، قرائت اصلی قرآن با رنگ مشکی (رنگ اصلی زمینه) مطابق با روایت حفص از عاصم نیست.^۱ در برخی موارد نیز، قرائت دوم به رنگ قرمز به یکی از قرائات شاذ (و خارج از قرائات سبعة، عشرة، و حتی

۱. برای نمونه، نک. قرائات سورة مريم (جزوه قرآنی شماره ۲۰۵) در جدول اختلاف قرائات، در ادامه همین مقاله.

اربعه عشر) باز می‌گردد. از آنجا که استخراج تک تک مواضع تعدد قرائات در تمامی اجزای قرآن یحیی بن هبة الله ممکن نیست، در این مجال تنها به ارائه برخی از مهم‌ترین اختلاف‌ها در چند جزء قرآنی از وی بسنده می‌کنم.

جدول اختلاف قرائات برخی اجزاء قرآن یحیی بن هبة الله حسینی

ردیف	آدرس آیه و سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت در نسخه	مطابق با قرائت
			جزوه شماره ۲۱۶	
۱	بقره، ۲۶۰	فَصْرُهَنَّ	فَصْرُهَنَّ فَصْرُهَنَّ (قرمز)	عاصم، نافع، ابوعمر، ابن عامر، کسائی، یعقوب حمزه، خلف، رويس، ابوجعفر
۲	بقره، ۲۶۱	يُضَاعِفُ	يُضَاعِفُ يُضَعِّفُ (قرمز)	عاصم، نافع، حمزه، کسائی، ابوعمر ابن كثير، ابن عامر
۳	بقره، ۲۶۵	أُكَلِّهَا	أُكَلِّهَا أُكَلِّهَا (قرمز)	ابن عامر، عاصم، حمزه، کسائی نافع، ابن كثير، ابوعمر
۴	بقره، ۲۷۱	فَنِعَمًا	فَنِعَمًا فَنِعَمًا (قرمز)	حمزه، کسائی، ابن عامر، خلف ابن كثير، عاصم، قالون، يعقوب
۵	بقره، ۲۷۱	يُكْفِّرُ	نُكْفِرُ يُكْفِرُ	ابوعمر، شعبة، اعمش حفص، ابن عامر
۶	بقره، ۲۷۹	فَأَذْنُوا	فَأَذْنُوا فَأَذْنُوا (قرمز)	قراء سبعة جز حمزه و شعبة حمزه، شعبة
۷	بقره، ۲۸۲	فَتَذَكَّرْ	فَتَذَكَّرْ فَتَذَكَّرْ (قرمز)	ابن عامر، عاصم، کسائی، نافع حمزه، اعمش، طلحة
۸	بقره، ۲۸۲	تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ	تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ (قرمز)	قراء عشرة جز عاصم عاصم
۹	بقره، ۲۸۳	فَرِهَانٌ	فَرِهَانٌ فَرُهْنٌ (قرمز)	عاصم، نافع، حمزه، کسائی، ابن عامر ابوعمر، ابن كثير
۱۰	بقره، ۲۸۴	فَيَغْفِرُ... وَيُعَذِّبُ	فَيَغْفِرُ... وَيُعَذِّبُ فَيَغْفِرُ... وَيُعَذِّبُ (قرمز)	ابن عامر، عاصم نافع، ابن كثير، ابوعمر، حمزه، کسائی

ردیف	آدرس آیه و سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت در نسخه	مطابق با قرائت
۱۱	بقره، ۲۸۵	وَكُتِبَهِ	وَكُتِبِهِ وَكِتَابِهِ (قرمز)	نافع، ابن‌کثیر، ابوعمر، ابن‌عامر، عاصم حمزة، کِسائی
۱۲	آل عمران، ۱۲	سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ	سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ سَيُغْلَبُونَ وَيُحْشَرُونَ (قرمز)	نافع، ابن‌کثیر، ابوعمر، ابن‌عامر، عاصم حمزة، کِسائی
۱۳	آل عمران، ۱۳	يَرَوْنَهُمْ	يَرَوْنَهُمْ تَرَوْنَهُمْ (قرمز)	قراء عشره جز يعقوب و مدنيين يعقوب، نافع، ابوجعفر
۱۴	آل عمران، ۱۹	إِنَّ الدِّينَ	إِنَّ الدِّينَ إِنَّ الدِّينَ (قرمز)	قراء سبعة جز کِسائی کِسائی
۱۵	آل عمران، ۲۱	وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ	وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ وَيُقَاتِلُونَ النَّبِيِّينَ (قرمز)	قراء سبعة به جز حمزة حمزة
۱۶	آل عمران، ۲۸	تُقَاتِلُونَ	تُقَاتِلُونَ تَقَاتِلُونَ (قرمز)	قراء عشره جز يعقوب يعقوب، حسن بصری، ابن‌ابی‌عبله، ابن مقسم، حمید
۱۷	آل عمران، ۳۶	وَضَعَتْ	وَضَعَتْ وَضَعْتُ (قرمز)	قراء عشره جز ابن‌عامر و شُعْبَةَ و يعقوب ابن‌عامر، شُعْبَةَ، يعقوب، حسن بصری
جزوه شماره ۲۱۷				
۱	نساء، ۱۵۲	سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ	سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ (قرمز)	قراء عشره جز حفص حفص، اعمش، ابان بن تغلب
۲	نساء، ۱۶۳	ابراهيم	ابراهيم ابراهام (قرمز)	قراء عشره به جز ابن‌عامر (روایت هشام) ابن‌عامر (روایت هشام)
۳	مائدة، ۲	شَتَّانَ	شَتَّانَ شَتَّانَ (قرمز)	قراء عشره جز شُعْبَةَ و ابن‌عامر شُعْبَةَ، ابن‌عامر، اعمش، حسن بصری
۴	مائدة، ۲	أَنْ صَدَّوْكُمْ	أَنْ صَدَّوْكُمْ إِنْ صَدَّوْكُمْ (قرمز)	قراء عشره جز ابوعمر و ابن‌کثیر ابوعمر، ابن‌کثیر
۵	مائدة، ۳	الْمَيْتَةَ	الْمَيْتَةَ الْمَيْتَةَ (قرمز)	قراء عشره جز ابوجعفر ابوجعفر
۶	مائدة، ۶	وَأَرْجُلَكُمْ	وَأَرْجُلَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ (قرمز)	حفص، نافع، ابن‌عامر، کِسائی، يعقوب حمزة، ابن‌کثیر، ابوعمر، شُعْبَةَ، ابوجعفر

ردیف	آدرس آیه و سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت در نسخه	مطابق با قرائت
۷	مائدة، ۶	لَمَسْتُمْ	لَمَسْتُمْ لَأَمَسْتُمْ (قرمز)	حمزة، کِسائی، خلف، اعمش قراء عشرة جز حمزة و کِسائی و خلف
۸	مائدة، ۴۲	لِلشَّحْتِ	لِلشَّحْتِ لِلشَّحْتِ (قرمز)	قراء عشرة جز ابوعمرو، کِسائی، ابوجعفر ابوعمرو، کِسائی، ابوجعفر
۹	مائدة، ۴۵	النفس/العين/ الأنف/الأذن/السن	النفس/العين/ الأنف/الأذن/السن النفس/العين/ الأنف/الأذن/السن	قراء عشرة زُهری
۱۰	مائدة، ۴۵	وَالجُرُوحِ	وَالجُرُوحِ وَالجُرُوحِ (قرمز)	عاصم، نافع، حمزة، کِسائی، خلف، يعقوب ابوعمرو، ابن كثير، ابوجعفر، ابن عامر
۱۱	مائدة، ۴۷	وَلِيَحْكُمَ	وَلِيَحْكُمَ وَلِيَحْكُمَ (قرمز)	قراء عشرة، به جز حمزة حمزة، اعمش، طلحة
۱۲	مائدة، ۵۰	يَبْعُونَ	يَبْعُونَ تَبْعُونَ (قرمز)	قراء عشرة به جز ابن عامر ابن عامر، زُهری، ابان، ابن ابی لیلی
۱۳	مائدة، ۵۷	وَالكُفَّارَ	وَالكُفَّارَ وَالكُفَّارَ (قرمز)	قراء عشرة جز کِسائی، ابوعمرو، يعقوب کِسائی، ابوعمرو، يعقوب
۱۴	مائدة، ۶۷	رِسَالَتَهُ	رِسَالَتَهُ رِسَالَاتِهِ (قرمز)	حفص، ابن كثير، ابوعمرو، حمزة، کِسائی، خلف شُعْبَةَ، يعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۵	مائدة، ۷۱	أَلَّا تَكُونَ	أَلَّا تَكُونَ أَلَّا تَكُونَ	قراء سبعة جز ابوعمرو، حمزة، کِسائی ابوعمرو، حمزة، کِسائی
جزوه شماره ۴۳۴۵				
۱	انعام، ۵۷	يَقْضِ	يَقْضِ يَقْضُ (قرمز)	ابوعمرو، ابن عامر، حمزة، کِسائی، خلف، يعقوب عاصم، نافع، ابوجعفر، ابن كثير
۲	انعام، ۶۳	انجانا	انجانا انجانا (قرمز)	نافع، ابن كثير، ابوعمرو، ابن عامر، يعقوب، ابوجعفر عاصم، حمزة، کِسائی، خلف

ردیف	آدرس آیه و سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت در نسخه	مطابق با قرائت
جزوه شماره ۲۰۵				
۱	مریم، ۶	يِرْتُنِي وَيِرْتُ	يِرْتُنِي وَيِرْتُ	کِسائی، ابوعمرو
۲	مریم، ۸	عِتِيًّا	عُتِيًّا	خلف، شُعبَة، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳	مریم، ۱۹	لِأَهَبَ	لِأَهَبَ لِيَهَبَ (قرمز)	قراء عشرة جز ابوعمرو و ورش ورش، ابوعمرو
۴	مریم، ۲۳	نَسِيًّا	نَسِيًّا	کِسائی، خلف، شُعبَة، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۵	مریم، ۲۴	مِنْ تَحْتِهَا	مِنْ تَحْتِهَا	شُعبَة، ابوعمرو، رويس، ابن كثير، ابن عامر
۶	مریم، ۲۵	تُسَاقِطُ	تُسَاقِطُ	کِسائی، خلف، شُعبَة، ابوعمرو، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۷	مریم، ۳۴	قَوْلَ	قَوْلَ	حمزة، کِسائی، خلف، ابوعمرو، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۸	مریم، ۹۰	يَتَفَطَّرْنَ	يَنْفَطَّرْنَ يَتَفَطَّرْنَ (قرمز)	حمزة، خلف، شُعبَة، ابوعمرو، يعقوب، ابن عامر حفص، کِسائی، ابن امر، نافع، ابن كثير، ابوجعفر
جزوه شماره ۲۲۰				
۱	مؤمنون، ۸	لَأْمَانَاتِهِمْ	لَأْمَانَاتِهِمْ لَأْمَانَاتِهِمْ (قرمز)	قراء عشرة جز ابن كثير ابن كثير
۲	مؤمنون، ۹	صَلَوَاتِهِمْ	صَلَوَاتِهِمْ صَلَاتِهِمْ (قرمز)	عاصم، نافع، ابن كثير، ابوعمرو، ابن عامر، يعقوب، ابوجعفر حمزة، کِسائی، خلف
۳	مؤمنون، ۱۴	الْعِظَامَ	الْعِظَامَ الْعِظْمَ (قرمز)	حفص، ابن كثير، نافع، ابوعمرو، حمزة، کِسائی، شُعبَة، ابن عامر، أبان، حسن بصری
۴	مؤمنون، ۲۰	سَيِّئَاءَ	سَيِّئَاءَ سَيِّئَاءَ (قرمز)	عاصم، حمزة، کِسائی، ابن عامر، خلف، يعقوب ابوعمرو، ابن كثير، نافع، ابوجعفر

ردیف	آدرس آیه و سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت در نسخه	مطابق با قرائت
۵	مؤمنون، ۲۱	نُسْقِيكُمْ	نُسْقِيكُمْ نُسْقِيكُمْ (قرمز)	عاصم، حمزة، كِسَائِي، ابن كثير، ابو عمرو
۶	مؤمنون، ۲۶	كَذَّبُون	كَذَّبُون كَذَّبُونِي (قرمز)	قراء عشرة جز يعقوب يعقوب
۷	مؤمنون، ۲۷	كُلِّ	كُلِّ كُلِّ (قرمز)	قراء عشرة جز حفص حفص
۸	مؤمنون، ۲۹	مَنْزِلًا	مَنْزِلًا مَنْزِلًا (قرمز)	قراء عشرة جز شُعْبَةَ شُعْبَةَ، أَبَان بن تغلب
۹	مؤمنون، ۵۰	رَبِوة	رَبِوة رَبِوة (قرمز)	قراء عشرة جز ابن عامر و عاصم ابن عامر، عاصم
۱۰	مؤمنون، ۵۲	وَإِنَّ	وَإِنَّ وَإِنَّ (قرمز)	نافع، ابو عمرو، ابن كثير، يعقوب عاصم، حمزة، كِسَائِي، خلف
۱۱	مؤمنون، ۵۲	فَاتِقُونَ	فَاتِقُونَ فَاتِقُونِي (قرمز)	قراء عشرة جز يعقوب يعقوب
۱۲	مؤمنون، ۶۷	تَهْجُرُونَ	تَهْجُرُونَ تَهْجُرُونَ (قرمز)	قراء عشرة جز نافع نافع
۱۳	مؤمنون، ۸۷	لِلَّهِ	لِلَّهِ لِلَّهِ (قرمز)	ابو عمرو، يعقوب قراء عشرة جز ابو عمرو و يعقوب
۱۴	مؤمنون، ۸۹	لِلَّهِ	لِلَّهِ لِلَّهِ (قرمز)	ابو عمرو، يعقوب قراء عشرة جز ابو عمرو و يعقوب
۱۵	مؤمنون، ۹۲	عَالِمٍ	عَالِمٍ	حمزة، كِسَائِي، خلف، شُعْبَةَ، نافع، ابو جعفر
۱۶	مؤمنون، ۱۰۶	شِقْوَتُنَا	شِقْوَتُنَا شِقَاوَتُنَا (قرمز)	قراء عشرة جز حمزة و كِسَائِي حمزة و كِسَائِي
۱۷	مؤمنون، ۱۱۰	سَخْرِيًّا	سَخْرِيًّا سَخْرِيًّا (قرمز)	نافع، ابو جعفر، حمزة، كِسَائِي، خلف عاصم، ابن عامر، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير
۱۸	مؤمنون، ۱۱۳	فَسَلِّ الْعَادِينَ	فَسَلِّ الْعَادِينَ	ابن كثير، كِسَائِي، خلف

نظام عدّ الآی یا شمارش آیات

نسخه‌های قرآنی همواره از یکی از نظام‌های هفتگانه عدّ الآی یا تعیین پایان آیات (کوفی، بصری، حمصی، دمشقی، مکی، مدنی اول و مدنی اخیر) تبعیت می‌کنند. این هفت شیوه در اغلب آیات با هم مطابقت و توافق دارند، اما اندک موارد اختلاف در میان آنها نیز هست. بررسی این مواضع اختلاف در هر یک از نسخه‌های کهن قرآنی می‌تواند نشان دهد که آن نسخه بر اساس کدام یک از نظام‌های فوق‌الذکر کتابت شده است. بررسی سرسوره‌های آغازین در قرآن یحیی بن هبة الله نشان می‌دهد که وی شمارش آیات و تعیین پایان آیات را بر اساس نظام بصری انجام داده است. بنا به جستجوهای من، این امر در عموم قرآن‌های کتابت شده در مشرق اسلامی، بعد از قرن دوم، شایع و متداول بوده است. تنها در یکی دو دهه اخیر، نظام شمارش آیات بر اساس کوفه، در مشرق اسلامی جایگزین نظام بصری شده است. جدول زیر با مروری بر تعداد آیات ذکر شده در آغاز برخی سوره‌های باقی مانده در قرآن یحیی بن هبة الله حسینی نیک نشان می‌دهد که در این اثر، نیز شمارش آیات بر اساس نظام بصری انجام یافته است.

۹۲

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

نام سوره	تعداد آیات در نظام کوفه	تعداد آیات در نسخه یحیی بن هبة الله	مطابق با نظام
نساء	۱۷۶	۱۷۵	بصره، مکه و مدینه
مائده	۱۲۰	۱۲۳	بصره
انعام	۱۶۵	۱۶۶	بصره، شام
رعد	۴۳	۴۵	بصره
ابراهیم	۵۲	۵۱	بصره
طه	۱۳۵	۱۳۲	بصره
حج	۷۸	۷۵	بصره
نور	۶۴	۶۴	بصره، کوفه، دمشق
شعراء	۲۲۷	۲۲۶	بصره، مکه، مدینه دوم
نمل	۹۳	۹۴	بصره، شام
یس	۸۳	۸۲	بصره، مکه و مدینه، شام

رسم المصحف یا رسم قیاسی

یکی از وجوه ممیز هر یک از نسخه‌های قرآنی شیوه کتابت یا املائی کلمات است که در اصطلاح علوم قرآنی، "رسم" خوانده می‌شود. با آنکه دانشمندان علم رسم، از قرن چهارم هجری به بعد قواعد و اصولی برای نگارش و املائی کلمات قرآنی تدوین کرده‌اند که به رسم المصحف یا رسم عثمانی معروف است، بسیاری از نسخه‌های قرآن در مشرق (به ویژه ایران قدیم) طی قرون چهارم هجری و پس از آن از رسم املائی یا قیاسی پیروی کرده‌اند. قرآن یحیی بن هبة الله حسینی نیز از این امر مستثنا نیست. املائی کلماتی چون کتاب، آیات، بینات، السموات، الصالحات، جنات، کافرین، فاسقین، عالمین، صادقین، ظالمون، یا موسی، یالیت، یا زکریا، یا یحیی، یا مریم، همراه با الف، نشان دهنده مخالفت این نسخه با رسم المصحف، و پیروی عمومی آن از رسم قیاسی یا رسم املائی دارد.

نتیجه

قرآن یحیی بن هبة الله حسینی نمونه‌ای از زیباترین کتابت‌های قرآنی در ایران قرن ششم هجری است که به دست عالمی شیعی از سادات حسینی در شهر بیهق کتابت شده و در سال ۵۳۵ هجری بر حرم رضوی وقف شده است. در واقع کاتب این اثر را از آغاز، به نیت وقف بر حرم مولایش، امام رضا علیه السلام کتابت و به زیبایی تمام تزیین و تذهیب و تجلید کرده است. سایر ویژگی‌های متنی این اثر، از جمله اختلاف قرائات (و عدم تطابق با یک قرائت معین)، تبعیت از رسم املائی و قیاسی در کتابت کلمات قرآن، به‌کارگیری عدّ الآی بصری، و مانند آن، هیچ تفاوتی با قرآن نویسی اهل سنت طی این قرون در ایران مرکزی و خراسان بزرگ ندارد. دو ویژگی مهم و مختص در قرآن یحیی بن هبة الله حسینی هست: نخست آنکه وی از آغاز این ۳۰ جزء را به نیت وقف بر حرم امام رضا علیه السلام کتابت کرده و لذا در آغاز و انتهای جزوات خود، به خطی زیبا به این امر اشاره کرده است. دوم استفاده وی از عناصر تزیینی و تذهیبی زیبا و چشمگیر در جای جای نسخه است. کمتر از سه دهه پس از این، نواده او، عماد الدین ابوالحسن علی بن محمد بن یحیی بن هبة الله الحسینی (۵۲۱-۵۵۳ق) نیز قرآنی دیگر مشابه با نسخه جدش را کتابت و تزیین، و بر حرم امام رضا علیه السلام وقف کرده است.

منابع

- ابن الفوطى الشيبانى، كمال الدين أبو الفضل عبد الرزاق بن أحمد. مجمع الآداب فى معجم الألقاب، تحقيق محمد الكاظم، طهران: مؤسسة الطباعة والنشر، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامى، ۱۴۱۶ق.
- ابن عنبة، جمال الدين أحمد بن على الحسن. عمدة الطالب فى أنساب آل أبى طالب، تصحيح محمد حسن آل الطالقانى، نجف: المطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰/۱۹۶۱م.
- ابوطالب المروزى، اسماعيل بن حسين بن محمد. الفخرى فى أنساب الطالبين، تحقيق السيد مهدي الرجائى، قم: منشورات مكتبة آية الله المرعشى النجفى، ۱۴۰۹ق.
- بيهقى، ابوالحسن على بن زيد. تاريخ بيهق، نسخه فارسى با مقدمه محمد قزوینى، تحقيق احمد بهمنيار، تهران: بى نا، ۱۳۱۷ش/۱۹۳۶م.
- البيهقى، ابوالحسن على بن زيد. لباب الانساب و الألقاب و الاعقاب، تحقيق السيد مهدي الرجائى، قم: منشورات مكتبة آية الله المرعشى النجفى، ۱۳۸۵ش.
- البيهقى، ابوالحسن على بن زيد. معارج نهج البلاغة، تحقيق و مقدمه از محمد تقى دانش پژوه، قم: منشورات مكتبة آية الله المرعشى النجفى، ۱۴۰۹ق.
- التميمى البكرى، محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين [فخر الدين الرازى]. الشجرة المباركة فى أنساب الطالبية، تحقيق السيد مهدي الرجائى، قم: منشورات مكتبة آية الله المرعشى النجفى، ۱۴۰۹ق.
- الشيخ المفيد، محمد بن محمد بن نعمان. الإرشاد فى معرفة حجج الله على العباد، تصحيح مؤسسة آل البيت عليهم السلام، قم: كنگره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ق.
- الصريفينى، ابراهيم بن محمد الأزهر. المنتخب من السياق لتاريخ نيسابور، تأليف الإمام الحافظ أبوالحسن الفارسى، تحقيق محمد كاظم المحمودى، طهران: مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الإسلامى، ۱۳۹۱ش.
- الصفدى، صلاح الدين خليل بن أيبك بن عبد الله. الوافى بالوفيات، تحقيق أحمد الأرنؤوط و تركى مصطفى، بيروت: دار إحياء التراث، ۱۴۲۰/۲۰۰۰م.
- الطبرسى، ابوعلى الفضل بن الحسن. مجمع البيان فى تفسير القرآن، تحقيق وتعليق: لجنة من العلماء و المحققين الأخصائيين، تقديم: السيد محسن الأمين العاملى، بيروت: مؤسسة الأعلمى للمطبوعات، ۱۴۱۵/۱۹۹۵م.

الفارسی، ابوالحسن عبدالغافر. السياق لتاریخ نيسابور، نک. الصریفینی، إبراهيم بن محمد الأزهر.

کریمی‌نیا، مرتضی. قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان: سده نخست تا پنجم هجری، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۱ ش.
مولوی، عبدالحمید. آثار باستانی خراسان، جلد اول: شامل آثار و ابنیه تاریخی جام و نیشابور و سبزوار، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴.